

Fromma berättelser och arbetarlitterär uppbyggelse

– Arbetarlitteraritet bortom kanon

Beata Agrell

Uppbyggelsefunktion brukar primärt tillskrivas fromma berättelser, andaktslitteratur och andra moralpedagogiska eller kristet-religiösa texter, som syftar till att undervisa och fostra läsaren, liksom trösta och ge hopp (Kussak 1988; Hansson 1991; Agrell 2009). Även fiktionslitteratur kan ha uppbyggelsefunktion, som exempelvis John Bunyans *Pilgrim's Progress* (1678) och C. S. Lewis *The Chronicles of Narnia* (1950–56). Arbetarlitteratur brukar inte förbindas med religiös förkunnelse eller andlig uppbyggelse: den har sina rötter i arbetarklassen och dess kamp för rättvisa villkor i denna världen. Den kampen förutsätter dock hopp och tro, som kan driva en engagerad och uthållig praktik, liksom även en solidaritet som enar klassen till kamp eller motstånd. I så måtto behöver också arbetarlitteraturen uppbyggliga inslag och funktioner, och det gällde i särskilt hög grad pionjärtidens arbetarlitteratur 1890–1920, arbetarrörelsens genombrottsår. Arbetarlitteraturen var då, liksom den moraliska och andliga uppbyggelselitteraturen, i hög grad en *brukslitteratur* med *redskapsfunktion*: texterna skulle brukas som medel för ett mål utanför själva läsakten (Hansson 2000: 11; Agrell 2019: 29 f., 116 f.) – inte läsas renodlat estetiskt som autonom skönlitteratur. Brukslitteraturens uppgift var att väcka läsaren till en (moralisk, andlig, politisk, ideologisk och/eller existentiell) övertygelse, livsföring och praktik (Hansson 1991: 26; Agrell 2009: 87–91; Nilsson 2022: 252–254; Ekholm i denna volym). Denna uppgift ställde förstas särskilda krav på texternas utformning.

I det tidiga 1900-talet var både uppbyggelse- och arbetarlitteratur nära förbundna med maktkritiska folkrörelser, vilket – tillsammans med inriktningen på praktisk

tillämpning snarare än distanserad estetisk njutning – medförde att dessa litteraturtyper hade lågt anseende och inte räknades in i den dåvarande skönlitterära kanon (Svedjedal 1993: 397; Agrell 2020; Ekholm i denna volym). Uträknad var också den då växande populärlitteraturen, i synnerhet den så kallade ”smutslitteraturen”, dit också ”proletärlitteraturen” ibland räknades (Boëthius 1989: 27–30; Furuland 1996: 113). Arbetarlitteraturen hade alltså både klassperspektivet, uppbyggelsefunktionen, bruksperspektivet och det ”smutslitterära” emot sig – men utvecklade i gengäld egna litterära strategier. Det är dem jag i detta kapitel vill studera närmare, och då är det särskilt lämpligt att studera arbetarskildringar bortom arbetarlitteraturens vedertagna kanon.

Mer precist är mitt syfte att klargöra samverkan mellan uppbyggelsefunktion och klassperspektiv i arbetarskildring under pionjärtiden, och särskilt vilka litterära strategier och retoriska grepp, ägnade att påverka läsaren, som kommer till användning. Närmast följer en presentation av det första försöket att införliva denna arbetarlitteratur i den allmänna kanon. Därefter diskuterar jag samverkan mellan klasspolitiskt uppbyggliga strategier och konstnärliga grepp i två arbetarskildringar bortom kanon, som producerar vad jag kallar *arbetarlitteraritet* (Agrell 2017: 35 f.). Analysens teoretiska perspektiv är retoriskt och *responseestetiskt*, det vill säga, inriktat på hur arbetarlitteratur förbereder läsandet genom att bygga upp en *appellstruktur* (Iser 1975, 1978; Agrell 2009: 39, 117).

Uppbyggelse, klassolidaritet och textens appellstruktur

Uppbygglig, enligt SAOB (2011), är ”handlingen l. verksamheten att stärka l. uppfostra ngn i religiöst l. andligt l. moraliskt o. d. avseende.” Uppbyggelse måste alltså inte vara kristen eller ens religiös, utan kan vara fostrande, upplyftande och stärkande inom flera olika områden. Men vad kan i så fall vara speciellt för just *arbetarlitterär* uppbyggelse? Vad kännetecknar den arbetarlitterära uppbyggelse-textens *appellstruktur*, för att tala responseestetiskt?

Appellstrukturen svarar för textens *adressivitet* eller tilltalsfunktion (Bachtin 1997: 234 Agrell 2009: 118). Den byggs upp av retoriska och litterära strategier, ägnade att förbereda och rikta läsarens läsning av texten. Kort sagt: appellstrukturen inriktas på en viss *läsarroll*, en *implied reader* (Iser 1978: 27–38; Agrell 2009: 22, 39–40). Grundläggande i en arbetarlitterär appellstruktur – i vart fall under pionjärtiden – var ett proletärt klassperspektiv med inriktning på att frammana klassmedvetande

och klassolidaritet. Detta var också en uppbygglig uppgift: att göra arbetaren medveten om sin delaktighet i en klass, som lever under liknande samhälleliga villkor, med gemensamma intressen och behov. Kort sagt, uppgiften var att omvandla arbetarnas *klass i sig* till en *klass för sig*, där *solidaritet* kan byggas (Nilsson 2015; Allelin & Davidsson 2018: 197).

Solidaritet utvecklas inom en grupp med gemensamma intressen där kulturella olikheter bryts ned genom en insikt om ömsesidigt beroende. Men klassolidaritet är mer än klassmedvetande. Solidaritet är en kroppslig *praktik*: utan solidaritet kan ingenting *göras*; som ensam individ är arbetaren maktlös och utan hopp (Allelin & Davidsson 2018: 195 f.). Solidaritet är att ”se sig själv i andra”, och klassolidaritet är att i andras materiella situation känna igen sin egen (Liedman 1999). Klassolidaritet närmar sig på så vis den evangeliska tanken att ”älska sin nästa som sig själv”, vilken också återopades inom tidig socialism (Jansson 2014).

Richard Steffen och arbetarlitteraturen

Den första arbetarlitteraturen utvecklades således bortom den allmänna kanon och den litterära institutionen. Men 1921 hände något: inte bara att SAP kom i regeringsställning och kvinnor fick rösta, utan också att arbetarlitteraturen började tränga in i kanon. Det var litteraturhistorikern Richard Steffen som med sin skolantologi över den senaste litteraturen gav särskilt utrymme åt den nya riktning han kallade ”proletärdiktningen” (Steffen 1921). Den skapades av självärda författare med proletär bakgrund, skriver han, och innebar något helt nytt i litteraturhistorien – kroppsarbetaren som författare. Tilltaget vållade en het debatt i offentligheten (Furuland 1996; 2006: 22–25; Mattsson 2016: 20–25; 2019: 48–51), men här vill jag stanna vid Steffens egna formuleringar. Proletärdiktningen, skriver han, medförde både en ny motivfär, ett nytt framställningssätt och ett nytt stämningsslag:

Ett starkt och samlat huvudintryck blir, [...]: den dystraste uppfattning av den nuvarande mänskliga tillvarons former och den hänsynslösaste naturalism i framställningen härav, som hittills framträtt i världslitteraturen, i förening med en fast tro av ideal anläggning eller, i varje fall, orubblig viljestyrka. (8)

Steffen uppmärksammar de hänsynslöst naturalistiska skildringarna av proletariatets usla materiella villkor av elände, misär och lidande – detta är nytt. Men det verkligt

nya är något annat: att denna proletära naturalism samtidigt präglas av ”en fast tro av ideal anläggning” och ”orubblig viljestyrka”, som härrör just ur eländet. Förtryck föder motstånd, och motståndskraften härrör ur tro på en rättvis sak och hopp om befrielsens möjlighet:

För proletärdiktningen är det närvarande så eländigt och fasaväckande, att någon räddning ej är tänkbar, om man ej kan hoppas på något annat, vare sig detta fattas såsom något evigt, oförgämligt, personligt, med oss själva besläktat, som det gäller för oss att leva oss upp till och in i för att ernå en i alla händelser individuell frigörelse, eller såsom en dunkel ödesmakt, som leder mänskligheten genom vändorna till något stort okänt mål, hägrande i fjärran: en naturalism på en grundval av mystik och metafysik. Detta är om icke det absolut så dock relativt nya i tidens litteratur. (8)

Den råa naturalismen är, enligt Steffen, inte bara ideell utan rent av grundad på ”mystik och metafysik”, och den synpunkten är han ganska ensam om bland litteraturhistoriker. Den antyder dock ett vidgat begrepp om arbetarlitteraturens *litteraritet*, som jag vill spinna vidare på.

I den litterära offentligheten uppfattades arbetarlitteraturen som ensidigt materialistisk, liksom i den tidiga arbetarrörelsen själv, eftersom materiella villkor och kroppsliga behov fokuserades; ”magfrågan”, snarare än ”kulturfrågan”, stod i centrum (Palm 1885; Sundgren 2006: 27, 49 f.). Därför ansågs arbetarlitteraturen oförenlig med så kallat andliga och ideella värden. Men just det förnekar alltså Steffen: proletärdiktningen är i hög grad andlig och ideell, och det just därför att den skildrar orättfärdiga materiella villkor och *samtidigt* pekar mot något bättre – ”något evigt, oförgämligt” eller ”något stort okänt mål”. Steffen talar här i Viktor Rydbergs anda, med en anspelning på både den ljusa idealistiska Jubelfestkantaten (Rydberg 1877; Godin 1994: 78 f.) och de omänskliga materiella villkoren i ”Den nya grottesången” (Rydberg 1891), som ju nådde ut stort, inte minst inom arbetarrörelsen (Furuland & Svedjedal 2006: 67; Hilborn 2014: 76 f., 105–112). Steffens perspektiv närmar sig här en eskatologisk metafysik, men inom tidens arbetarlitteratur kom samtidigt mer realistiska framtidsföreställningar till uttryck, utan metafysiska övertoner (jfr Forsberg i denna volym).

Men arbetarklassen bar ju också på ett kristet bildningsarv. Kristendom med biblisk historia var det största och viktigaste skolämnet, och den kyrkliga katekesen lyftes inte ur läroplanen förrän 1919. Den dåvarande statskyrkan var en överhet som ingen kunde undkomma, men som också inspirerade till kritiskt återbruk av kristna

traditioner och texter (Mral 1989; Agrell 2018, 2019). Henrik Menander gav exempelvis ut *Salmer vid socialdemokraternas julotta: juldags morgon 1908*. Arbetarrörelsen anordnade även egna ”söndagsskolor”, där barnen fostrades till klassolidaritet med proletär katekes och uppbyggliga berättelser (Vulovic 2011). Det kristna arvet ingick också i arbetarförfattarnas litterära repertoar, tillsammans med samtida populärlitteratur i öreskrifter och tidningsföljetonger, folkliga sånger och muntliga skrönor (Agrell 2015: 289 f., 296 f., 2019: 34, 98, 102). Det arvet präglades av den kyrkliga överhetens perspektiv, och var i så måtto förtryckande. Men den grundliga bibelkunskapen kunde också vändas *mot* förtrycket. Exempelvis kritiken av kyrkan och prästerskapet fördes ofta via bibelcitats och allusioner, som visade på motsättningen mellan lära och liv, och den kritiken kunde, som framgått, i sin tur ingå i en from berättelse, en melodramatisk historia eller blandas med kriminalmotiv.

Via självstudier och deltagande i folkrörelsernas bildningsverksamhet utökades efterhand repertoaren, även med valda verk ur den borgerliga litteraturkanon. Viktor Rydberg, August Strindberg, Gustaf Fröding och Selma Lagerlöf stod högt på arbetarbibliotekens lånelistor (Svedjedal 1993: 364 f.). Arbetarrörelsens eget bildningsförbund (ABF) bildades 1912. Bildningshungern var stor och skildrades också med inlevelse i arbetarlitteraturen, exempelvis Maria Sandels *Familjen Vinge* (2009) och *Droppar i folkhavet* (1924) (Agrell 2019).

Arbetarrörelsen var inte heller ensam. Detta var ju de stora folkrörelsernas tid, och de fungerade som kritiska motoffentligheter, vid sidan av etablissemangen. En organiserad arbetare kunde delta även i den kristna väckelsen och nykterhetsrörelsen, och frikyrkliga arbetare kunde också delta i strejker (Palm 1982: 103–113). De olika rörelserna lånade dessutom uttryck, former, ritualer och praktiker från varandra, och brukslitteratur var ett viktigt inslag (Mral 1989; Jonsson i denna volym). Det kunde vara kampdiktning, andaktslitteratur, fromma berättelser och omvändelseromaner. Uppbyggelse framstår som en central brukslitterär kvalitet, och nu vill jag pröva hur uppbyggelsefunktionen förhåller sig till arbetarlitteraturen.

Materialism, idealism, utopism – konflikten mellan medverande och vara (Fredrik Persson)

Tänkvärda exempel på arbetarlitterär uppbyggelse ges i Fredrik Perssons (1880–1935) prosaberättelser. Persson var småbondeson från värmländska finnskogar, blev

journalist i arbetarrörelsen och introducerade bland annat Martin Andersen Nexø i Sverige (Syversen 2014: 215–256; Mattsson 2019: 80–83). Han har ett stort arbetarlitterärt författarskap bakom sig, som dock aldrig slog igenom ens i arbetarlitterära sammanhang och nu har sjunkit i glömska – med ett fåskt undantag (Nordmark & Blomqvist 2020: 279–281). Hos Persson korsas ett proletärt klassperspektiv med en biblisk-kristen repertoar och bäddar på så vis för begrundande och uppbyggande läsning. Så till exempel i dagboksromanen *Dömda själar* (1909). Dagboksformen markeras av inskrivet datum för varje kapitel, och texten präglas av ett starkt subjektivt tilltal, inbyggt i inre reflexion över lönearbetets och klassamhällets villkor. Berättarjaget arbetar vid en masugn i ett järnbruk och plågas av både det tunga, farliga arbetet och det förtryck arbetarna och hans egen familj utsätts för. Redan inledningsorden uttrycker vrede och sorg: ”Ännu genljuda ångestropen i mitt öra och jag ryser när jag i tankarna går igenom allt som hänt under den senaste tiden.” (7) Han vet inte varför han skriver, men orden uttrycker ett starkt meddelelsebehov:

Varför jag skriver det här! Jag vet det knappast; kanske för att söka lindring i min sorg, kanske af bevekelsegrunder, som ännu äro dolda för den mänskliga fattningen! Alltnog jag måste, ty annars blir det en sådan natt i min själ! (8)

Från dagboksromanens perspektiv riktas det personliga tilltalet till läsaren, som därmed dras in i jagets reflexionsprocess. Genom upprörda utrop manas läsaren också indirekt att ta ställning till övergrepp och orättvisor. Så exempelvis när dagboks jagets fader med våld blir hämtad till hospitalet på grund av en konflikt med patronen:

Tänk att hantera en sjuk på det viset! Kasta sig över honom där han ligger lugnt och stilla i sin säng, riva av honom sängkläderna, tvinga honom med hugg och slag att kläda sig, binda hans händer samman, fösa upp honom i åkdonet och sedan köra med vild fart härifrån. O, vad han skrek och bad, men det var ju så som patron befällt!

Patron är vår lag och vi äro slavarna, som tillbedja i stoftet! (8)

Anklagelsen är moralisk, men samtidigt uttryck för ett klassperspektiv: behandlingen av fadern är ett klassförtryck. Konflikten klasskaraktär markeras ytterligare av att den återkommande reflexionen över faderns öde intensifieras i den fysiska arbetsprocessen – som en återklang från Gustaf Frödings ”Den gamla goda tiden” (Fröding 1894: 57)

[...] aldrig fick jag fred och när jag stod vid den flammande smältugnen, där gnistorna virvlade i knastrande kaskader, då sammanfölla alla de dunkande, väsande, visslande, stönande ljuden, valsarnas dånande rassel, ässjomas sångoch de glödgade järnstängernas metalliska slammer till en enda brusande, sövande symfoni där orden – vad har han gjort, framträdde så skarpt förmitt öra att jag ibland släppte det tunga spettet handlöst mot golvet och såg förfärad på mina mörka, svettiga kamrater. (16)

En midsommarkväll i solnedgången, på väg förbi smedjan, kommer en upplevelse av *andakt* över jagberättaren, med en aning om ett annat liv, en annan värld; men samtidigt väcks hans vrede över de givna villkoren. Här aktualiseras hans bibliska repertoar i en serie reflexioner över klassförtrycket:

[...] över min själ kom en sådan andakt att jag tyckte mig förflyttad till något heligt ställe, det jag stundom drömt om. Till Golgata en vårnatt i påsken, där den stora Nazaréen led martyrdöden, eller till torget i Rom där Giordano Bruno stektes sakta till döds. (23)

Han känner sig som en arbetets martyr, i släkt med Jesus och dem som dött för sin tro; själva den brusande forsen tycks nu, i Internationalens anda, tala om ”slafvarnas trånad till ljuset” (24).⁹⁴ Men den talar också om hur lönearbetets plågor betalar överklassens njutningar:

[...] om heta tårar från svettdrypande män och förbannelser mumlande när ingen hörde. I hundra år väl har här varit slavar; i hundra år väl hade vinet gnistrat i härrgårdens bonade salar medan de jublande skratten rungat över älven till kvidande kvinnor och hungrande barn. Och inne i smedjan väste lågorna mot sotiga tak och hamrarna dånade mot gnistrande smältor, som krökte och vredo sig i smärta. (24f.)

Känslan av andakt är alltså blandad med vrede och klasshat, vilket väcker berättarjagets egen begrundan – ”Ja, det var en sällsam gudstjänst i midsommarnatten” – i rydbergska grubblarstil, mot hoppet om befrielse ur ”Grottekvarken”:

Var det icke mig unnat att skåda ljuset? Jag den unge trälen, barn av trälar, ur de utstötta släkt, skulle jag alltid sucka i natten! Jag grubblade och grubblade; hur skulle jag komma loss; hur skulle jag komma ur Grottekvarken ut i solljuset; hur skulle jag arbeta mig fram för att finna tillvarons sanning. (25)

---

⁹⁴ Se Internationalen, strof 2: ”Slav, stig upp för att slå dig fri!/ Från mörkret stiga vi mot ljuset/ Från intet allt vi vilja bli.” (Eugène Pottier, övers. Henrik Menander, 1905)

Ett uttryck som ”tillvarons sanning” hör hemma i en idealistisk tradition, liksom längtan efter ”solljuset”. Hans hopp om befrielse ur Grottekvarnen gäller tydligen både materiella och andliga villkor. Längtan efter ljus betonas flera gånger på dessa sidor och anknyter både till Internationalens hoppgivande ”Mot mörkret stiga vi mot ljuset” och öreskriften *Mera Ljus!* från 1897 – med underrubriken *Några ord till arbetarklassen om själfundervisning* – skriven av arbetarrörelsepoeten K. J. Gabrielsson. Gabrielsson slutar med förutsägelsen att ”arbetarklassens själfbildning” kommer att medföra att ”de egoistiska och för det allmänna bästa likgiltiga herrarna” blir ”distanserade af blusmännen, hvilka drifvas framåt af sin okufliga längtan efter frihet och ljus” (Gabrielsson 1897: 11).

Gabrielssons skrift behandlar kunskapens och bildningens betydelse i kampen mot utsugning och förtryck, och för vår jagberättare har bildningen också ett sedligt värde, som han ofta återkommer till. Han pekar på skillnaden mellan ”den pösande rikedomens demoraliserande utsvävningar” och ”det hungrande folkets vakna strävan efter kunskap och ljus” (151). Han förbannar ”detta samhälle, som är byggt på egoistisk beräkning utan hänsyn till kärlek och sanning!” (155). Det är ”lögnen, hyckleriet, dubbelmoralen, som mer eller mindre direkt är roten till alla brott”, menar han, och vad som krävs är då att ”röja bort brottens samhällseliga orsaker” (202). Denna insikt drabbar honom med särskild kraft, när han, efter att ha flyttat till staden, under en första maj-demonstration erfar hur massan av tågande arbetare manifesterar klassolidaritet:

Historien lär oss att en stor kulturell rörelse aldrig kan kvävas genom maktspråk; den har sin tid, den måste fylla sin mission för att sedan så småningom gå upp i en annan rörelse, framkallad av nya tillstötande orsaker. Samtidens stora sociala kamp kan ej avvärjas ; som en mäktigt framflyttande stormvåg sopar den fram över världen och mörkmännen göra bäst i att hålla sig lugna, ty med grymma domar och bojor kan aldrig en sådan rörelse kvävas. (157 f.)

Han känner historiens vingslag och begrundar dess rörelselagar. Att själv vara delaktig i denna framtidsrörelse griper honom starkt: ”Jag njuter så oändligt att få gå med i detta oemotståndligt framryckande tåg – att få vara en av dem, som vaknat ur mörker och natt, att få skåda mot solen i den unga våren och hoppas på sommarens värmande ljus.” (160) Han utbrister också i en entusiastisk appell till arbetarklassen: ”Proletärer, bröder, vaknen upp till stora dåd, sen emot de blå oändliga vidderna – och vi skola bli världens herrar!” (162)

Skildringen av detta genombrott är arbetarlitterärt uppbygglig på flera sätt. Här gestaltas en personlig kris som löses genom klassolidaritet (den kollektiva individen) och texten får därmed en personlig tilltalsfunktion. Flera typer av retoriska strategier används: både känslomässig beklännelse – gemenskapens lycka (*pathos*); etisk vädjan – det godas seger (*ethos*); och didaktisk upplysning (*logos*) – om historiens lagar och segerns oundviklighet. I den direkta appellen till arbetarklassen blir han också klart agitatorisk. Därutöver använder han ett starkt bildspråk, delvis präglad av kontraster – ”mäktigt frambrytande stormvåg”, ”mörkermän”, ”grymma domar och bojor”, ”mörker och natt”/ ”den unga våren”, ”sommarens värmande ljus”, ”stora dåd”, ”de blå oändliga vidderna”, ”världens herrar”.

Här skulle man kunna tro att jagberättaren vunnits till kampen för arbetarrörelsens sak. Men komplikationer tillstöter, som driver honom på andra vägar. Under trycket av arbetslöshet, förtryck, fattigdom och sjukdom svalnar hans entusiasm. Han upplever han sig som svag och närmast dödsmärkt, fången i idealistiska drömmar utan materiell verklighetsförankring: ”Jag inser nu att jag förr eller senare måste gå under, ty i detta samhälle kan aldrig en människa med kärlek i hjärtat och den oförfalskade sanningens ord på sina läppar, vinna den framgång hon en gång i sina drömmar tänkt sig.” (220 f.) Han känner sanningen om klassförtrycket och hyckleriet men står utanför kampen. Redan från början tycks han drivas av ett messiasmedvetande förbundet med martyrium : ”skall jag bli siaren för mina bröder – – eller skall jag dö!” (80). Romanen slutar rätt nog med hans självmord – efter en utopisk dröm, som vittnar om hans grundläggande idealistiska inriktning:

Jag drömde i natt en underlig dröm. Och jag tackar de makter som gjutit balsam i min sargade själ, ty nu vet jag att efter mig komma *väldiga kämpar* med *flammande blickar* och *knutna nävar* – kämpar, som skola predika *sanning och kärlek* så att mörkrets makter skola bävande gömma sig och frukta för den stora *vredens dag*. Världen skall flamma blodröd i brand, himlen skall täckas av becksvarta moln, men efter strid kommer frid – ! – efter mörker skall solen skina. Och jag såg i min dröm *den nya världen*, full av *rättvisa och sanning*. (222. Kurs BA)

Här möter ett framtidshopp – men det är inte för honom. Han upplever sig sakna kraft att inom arbetarrörelsen ta sig an de materiella drivkrafter som han väl vet hotar de eviga värden han söker. I det perspektivet framstår denna arbetarkaraktär knappast som någon proletär hjälte eller förebild. Som föremål för arbetarlitterär betraktelse och begrundande läsning torde karaktären däremot vara exemplarisk: han möter läsaren på både ett personligt, politiskt, ideologiskt och andligt plan; och med sin dialektiskt

sökande dagbokstext är han ägnad att frammana arbetarlitterär reflexion som kan driva läsaren längre fram än dagboksjaget själv når.

På flera sätt framträder alltså hos Fredrik Persson här den korsning av naturalism, materialism och andlig strävan, som Steffen tillskrivit ”proletärdiktningen” och ser som dess särskilda nyhetsvärde. Det är en *dialektisk* materialism med en uppbyggelselitterär kvalitet, som i mina ögon framstår som en central aspekt av den brukslitterära arbetarlitterariteten. Perssons uppbyggelselitterära proletärdiktning hamnade delvis utanför Steffens arbetarlitterära kanon (om än medtagen i författarregistret), men pekade redan då *bortom* kanon, mot arbetarlitterära kvaliteter som kunde utvinnas ur till synes motstridiga litteraturformer.

Fromhet och vinstbegär – en tankeväckande lektion (Axel Danielsson)

En tidig och ganska annorlunda form av arbetarlitterär uppbyggelse finner vi i Axel Danielssons (1863–1899) skönlitterära texter. Född i ett värmländskt arbetarhem blev han en av den svenska socialdemokratins pionjärer och verkade som politiker i SAP, journalist i tidningen *Arbetet* och författare av noveller, skisser, dramer och dikter (Uhlén 1978: 23–28; Andersson 1970). Detta hans skönlitterära författarskap är inte stort, men illustrativt från både arbetarlitterär och uppbyggelig synpunkt. Hans viktigaste retoriska redskap är didaktisk ironi med både politisk och etisk funktion. I novellen ”Kors och profit” (1889) angriper han motståndaren med dennes egna medel, i detta fall kyrkokristendom och vinstmaximering. Inlevelsen i dessa för författaren rimligen motbjudande tänkesätt vittnar om grundlig både politisk och biblisk bildning.

Berättelsen handlar om den karriärlystna och penninghungrande ingenjören Fors’ försök att nästla sig in hos storfinansen i syfte att realisera sina planer på ett vinstgivande företag: en strumpfabrik utrustad med nya högeffektiva stickmaskiner (48). Fors – som snabbt bytt namn till det mera kraftfulla *Force* – lyckas intressera den kapitalstarke och girige men ekonomiskt okunnige rentieren Rumpf för sina idéer. Dennes expansionslusta hämmas dock av den kristliga persona som han är mån om att upprätthålla, inte bara i hemmet och sällskapslivet utan också i affärlivet. Det antyds dock att hans fromhet inte vilar på vare sig Kristustro eller nästankärlek, utan på ”fruktan för själen” (51). Varpå denna fruktan berodde visste ingen, men ”den lägre befolkningen” i omgivningen satte den ”i förbindelse med

samlandet af halfmillionen” (51). Därmed antyds, att smutsiga affärer hade skapat rentierens rikedom, varför han nu oroar sig för sin själs salighet. Oron försöker han dämpa genom att synas leva som ”en i allo rättskaffens man, som höll tio guds bud strängt i helgd” (51). Denna hans hycklade kristlighet är helt och hållet lagisk, baserad på otaliga yttre regler och asketiska förbud, men påverkar inte hans samvete – girigheten är densamma. När en av hans hårt hållna döttrar tagit ett eget initiativ och därvid råkat i livsfara, varnar han för helvetet och tar henne under särskild behandling: ”Det blef därpå syndabekännelse, omvändelse, bättring och helgelse i rykande fart, och innan kvällen var rentieren så glad som om diskontoräntan i riksbanken stigit med en hel procent.” (55) Liknelsen antyder att hans högsta glädje härrör från profiten snarare än korset.

Force genomsådar snart Rumpfs hyckleri och klargör då sin egen kristendomsfientliga inställning: kors och profit är oförenliga. Han vill ”utrota kristendomen [...] emedan den lade band på affärsfriheten, gjorde människorna buttra och osällskapliga och bjöd kärlek där det skulle vara kamp för tillvaron.” (59) Kristendomen strider alltså mot moderna grundprinciper som socialdarwinism och liberalism. Som bevis för kristendomens världsvida kraft hänvisar Rumpf dock till Jesu liknelse om hur trons lilla senapskorn efterhand utvecklas till himmelrikets väldiga träd (Mark. 4:30-32). Men Force utvecklar sina lukrativa planer i en annan framtidsvision – om ”fabriksväsendet” – som talar till rentierens innersta förhoppningar. Force ställer kristendom och kapitalism mot varandra och ger samtidigt en klargörande lektion i marxismens politiska ekonomi:

Föreställ er jorden som en jättstor strumpfabrik! Däri ligger ingenting öfverdrifvet, ty fabriksväsendet går redan längre än kristendomen. Hur ginge det då med denna strumpfabrik, om de kristnes grundsatser skulle genomföras där? För att en fabrik skall kunna drivas fordras, som farbror vet, arbetsfördelning, men arbetsfördelningen förutsätter icke kärlek utan makt. I den kristna gemenskapen äro människorna bröder och systrar, på fabriken blifva de klassificerade i olika grader af herravälde och slaveri. [---] Utan denna rangordning blefve det inga strumpor af, ty kapitalisten och teknikern fordra vissa villkor, innan de ställa sig till tjänst. (59.)

Ingenjören påminner här, i sann marxistisk anda, om hur produktivkrafternas utveckling gjort industrialismen och fabriksväsendet till den nya tidens krafter och

pekar på arbetsdelningens betydelse för organiseringen av arbetet.⁹⁵ Arbetsprocessen delas då upp i skilda moment, som sköts av olika arbetare av olika rang, under överinseende av förmän, som i sin tur övervakas av ingenjörer och ytterst kapitalägare:

De sämsta människorna draga och smörja maskinerna och nöja sig med en obetydlig lön, andra mata maskinerna med garn för en litet större lön, åter andra öfvervaka arbetet och slutligen en eller par (Force ville äfven själf vara med), som med sina kapital och hufvuden leda det hela och naturligtvis därför böra ha lejonparten af fabriken afkastning. (59)

Fabriken organiseras på så vis i en hierarki av ”herravälde” och ”slaveri”, med kapitalägaren i toppen; i kraft av sitt ägande är det också denne som har makten över både arbetsdelningen, arbetsprocessen och avkastningen. Detta profitabla system, menar ingenjören, är helt oförenligt med kristen jämlikhet; ty ”kristendomens kalla kärlekshand” dödar alla profitabla initiativ och är därför oduglig som ”affärsreligion” – ”Hvarifrån skulle fabrikanten få den erforderliga lydnaden och respekten bland sina arbetare, om han icke satte sig öfver religionsskrupler och lade synpunkten högre? (59)

Rumpf invänder att kristendomen alls inte är oförenlig med ”verldslig verksamhet”, eftersom den jämlikhet Jesus talade om var rent ”andlig” och säkert inte ens gällde i himlen: ”jag för min del tror på en rangordning äfven där”, förklarar han (61). Eftersom Jesus därutöver sagt att ”fattige och rike alltid skola finnas på jorden”, så har han ”naturligtvis också uttalat sitt gillande af rikedomens samlande” (61).⁹⁶

---

⁹⁵ Däremot närmar sig denna ”mystik” i viss mån ett historiematerialistiskt synsätt, sådant det sammanfattas i t.ex. *Kommunistiska Manifestet*: ”De produktionskrafter, som stå till samhällets förfogande, tjäna icke mera till att befordra de storborgerliga egendomsförhållandena; tvärtom hava de blivit allt för mäktiga för dessa förhållanden, de hämmas av dem, och så snart de öfverunnit denna hämsko, bringa de hela det borgerliga samhället i oordning och hota den borgerliga egendomen. De borgerliga förhållandena ha blivit för trånga att kunna innefatta den av dem framaltrade rikedom.” (Marx & Engels 1903: 15) Och vidare: ”Men bourgeoisien har icke blott smitt de vapen, som skola bringa henne döden, hon har även frambragt de män, som skola föra dessa vapen – den modärna arbetarklassen, *proletariatet*.” (15 f.) Vilket i sin tur motiverar maningen till hopp och framtidstro: ”Proletärerna hava i den ingenting annat att förlora än sina kedjor, men de hava en värld att vinna.” (41)

⁹⁶ Matt. 26: 11: ”De fattiga haven I ju alltid ibland eder, men mig hafven I icke alltid.” Men jfr Matt. 6: 19-21, om ”rikedomens samlande”: ”Samlen eder icke skatter på jorden, der mal och rost förstöra,

Dessutom förkunnade Jesus "lydnad för öfverheten", enligt Rumpf, vilket ju passar väl ihop med "lydnaden och respekten" som fabriksarbete kräver. (Här har Rumpf dock fel, eftersom det är Paulus, Rom 13: 1–5, och inte Jesus som ansvarar för den formuleringen.) Efter ytterligare motargument från den diaboliske Force tvingas Rumpf dock välja: "Korset och profiten kämpade en kort strid hos rentieren. Om fabriken varit i gång ändå! Men ännu existerade den endast i denne djäfvuls hufvud. Därför segrade profiten." (62). Penningbegäret tar över, och Rumpf lyssnar hänfört till ingenjörens detaljerade beskrivning av den blivande strumpfabriken. Utsikterna är så lovande att rentierens hänförelse antar himmelska dimensioner:

Samma röst, som nyss skorrat så smärtsamt i hans öra och rifvit upp hans ömmaste känslor, smekte honom nu som en kör af englar. [---] Allt var matematiskt visst och baserad på enkla fakta, och handen som förde passaren med ett så guddomligt behag, syntes herr Rumpf som guds eget finger till jordisk lycksalighet. (63)

Den förut så diaboliske ingenjören framstår nu som guds medarbetare. Utan svårighet transponerar Rumpf alltså sitt kristna ramverk till profitens och kapitalismens register. När han besegrad och utan omsvep frågar hur stor "profiten" kan bli, får han en lektion om hur mervärde pressas ut ur arbetskraften:

Innan maskinindustrien lägger under sig en affärgren, drar man ut profiten direkt ur arbetarens muskler, det känner farbror till. Man tvingar arbetaren att frambringa en viss mängd värde utöfver det, som hans arbetslön representerar, vanligen en gång till så mycket. På detta sätt blir naturligtvis profiten så mycket större, ju flere arbetare man använder. (63)

Mervärdet är det som överstiger arbetarens lön och därför ligger till grund för profiten; ju fler arbetare, desto större profit. Men den mänskliga arbetaren är samtidigt det stora bekymret: "att smida profit af lefvande kött har i längden sina olägenheter" (63), förklarar ingenjören:

Arbetarne bli sjuka och orkeslösa, och fabrikanten måste bidra till sjukvård, begravningshjälp och andra onera. [...] Till sist kommer den omständigheten, att

---

och der tjuftar bryta sig in och stjäla, utan samlen eder skatter i himmelen, der hvarken mal eller rost förstöra, och der tjuftar icke bryta sig in och ej heller stjäla; ty der eder skatt är, der är ock edert hjerta." Obs. den materialistiska avslutningen i närmast protomarxistisk anda – jfr. "Det är inte människornas medvetande som bestämmer deras vara utan tvärtom deras samhälleliga vara som bestämmer deras medvetande." (Marx 1943:2)

arbetaren har vissa naturliga ovanor, såsom att sofva, äta o. s. v., hvilka naturligtvis inkräkta på hans arbetstid, som affärsmässigt sedt borde utgöra tjugufyra timmar om dygnet. Allt detta sammanlagdt gör, att profiten sällan kan skruvas upp till mer än hundra procent. (63 f.)

För att kunna producera mervärde, så måste arbetarens grundläggande fysiska behov tillgodoses, vilket kostar pengar. Bäst vore därför om den mänskliga arbetaren kunde ersättas med en maskin – och just sådana produktionsmedel har nu produktivkrafternas utveckling öppnat för. Ingenjörer har nu uppfunnit ”ett sätt att göra kapitalet nästan fullkomligt oberoende af arbetarnes tyranni”:

Sålunda uppkom maskinen. När den lefvande handen icke ville foga sig i lydning under kapitalet, utan var förmäten nog att lyfta sig från arbetet för att slå sin herre, så blef hon helt enkelt entledigad af döda händer. Maskinens underbara hemlighet ligger just däri, att den ersätter människohanden genom en mekanism, en hand af stål, en hand utan mage, som vill ha mat, utan nerver, som känna stryk, utan känslor, som revoltera mot förtryck. Sådana händer behöfde kapitalet, och vetenskapen uppfylde dess önskan. (64)

Maskinen saknar mänskliga känslor och behov, lyder order, bråkar inte, och är därför en bättre affärsidé. Inte minst har den större arbetskapacitet, och den aspekten har nu ingenjören tagit fasta på: ”Vill man göra profiten stor, måste man därför inskränka antalet händer.” (65) Han har uppfunnit en maskin som ersätter *tio* arbetares händer. De nya maskinerna behöver inte ens vanliga arbetare – ”stora och friska karlar, som äta upp vår profit”; nej man måste ”hushålla med Guds gåvor”, påpekar ingenjören frömt. Därför har han förbättrat maskinerna så att ”den dumaste och svagaste människa kan sköta dem lika bra som den starkaste och skickligaste.” Planen är att ”låna upp ett antal gummor” från fattighuset att sätta vid maskinerna; det ”gör ingenting hur gamla de äro, maskinerna skola tvinga dem att vara flinka som sjuttonåringar” (65)

Här tvekar Rumpf ett ögonblick och undrar om inte denna ordning strider mot gemenskapstanken i Apostlagärningarna. Men ingenjören viftar bort invändningen med hänvisning till att denna bibeltext av en viss ”Farrar” bevisats vara ”oäkta” – ”och sedan fans intet hinder i vägen för realiserandet af hans driftmetod” (66).⁹⁷ När

---

⁹⁷ Möjligen åsyftas här den då välkände teologen och bibelforskaren Frederick William Farrar (1831–1903), vid denna tid flitigt översatt till svenska (54 verk i Libris). Han ansågs liberal och anklagades för

metoden dessutom sägs generera ”200 procent” i vinst, så är de kristliga hindren övervunna. Inte så att profiten har ersatt korset, utan profiten har snarare *assimilerat* korset i kapitalismen som en ny religion. Rumpf kan stärka sin fromma persona just genom att öka sin profitkvot: Jesus har ju, enligt hans bibeltolkning, ”uttalat sitt gillande af rikedomens samlande”. En hög profitkvot kan då rentav ses som tecken på gudomligt gillande. Genom denna ideologiska transponering kan Rumpf befrias från sin ”fuktan för själen” och samtidigt bli allt rikare. Berättelsen slutar med förbrödning och salighet för de nya entreprenörerna – i samma stund som en av Rumpfs döttrar (vars dygd Force rövat) ”satt på sitt rum och gret öfver sitt fall – ur herrans nåd.” (66). Hennes lagfromhet var – dessvärre – tydligen äkta.

Slutsatser

Vilka uppbyggliga funktioner kan då tillskrivas Danielssons kortberättelse, och hur kommer arbetarlitteraritet till uttryck? Berättelsen är inte helt enkel att genrebestämna; den lånar drag av både den i samtiden kanoniska novellen och skissen och icke-kanoniska genrer som den fromma berättelsen, det pedagogiska exemplet, den politiska satiren och pamfletten. Genom inriktningen på fabriksarbete, arbetsdelning och klassfrågor pekar den också fram mot senare arbetarlitteratur. Texten är både sedelärande och ironisk, didaktisk och tvetydig, agitatorisk och underfundig, komisk och tragisk. Den är på så vis såväl uppbygglig som anstötlig, men på olika sätt beroende på läsarens klassperspektiv.

Berättarens övergripande strategi är att låta två till synes motsatta karaktärer förkroppsliga två olika värdesystem – korset och profiten – som konfronteras med varandra, kilas in i varandra, byter plats och slutligen assimileras. Den karriärhungerige unge ingenjören, som förkunnar modern kapitalistisk socialdarwinism, ställs mot den föregivet fromma gamla rentieren, som håller hårt på lagkristen uppförandekod. Redan från början står det dock klart att båda karaktärerna är lika penninghungeriga; den enda skillnaden mellan dem är att ingenjören saknar moraliska skrupler och talar klarspråk, medan rentierens hycklade fromhet håller tillbaka. Berättelsens dynamik utvecklas i en stegrad konfrontation mellan motsatser, som till sist tycks uppgå i varandra. Den oheliga förening av

---

irrlärlighet vad gällde bl.a. helvetesläran (se Farrar 1882:1, 10); veterligen dock icke angående Apostlagärningarnas kanonicitet.

kristendom och kapitalism som kontrahenterna till sist landar i verkar dock, som vi sett, bygga på självvåldig bibeltolkning, falska uppgifter och framför allt omätlig profithunger.

Ingenjörrens beskrivning av fabrikssystemets oförenlighet med evangelisk kristendom förtydligar motsättningen mellan arbete och kapital, men sätter fram den från kapitalets synpunkt. Där framhålls, som framgått, motsättningen mellan kapitalets makt och kristen kärlek, fabrikssystemets hierarki och den kristna församlingssamfundet. Evangelisk kristendom är förvisso oduglig som ”affärsreligion”, men den hörsamhet, disciplin och lydnad under överheten som Rumpfs lagiska version innefattar är tvärtom gynnsam.⁹⁸

I denna berättelse är det emellertid fråga om två olika sorters tilltal: (den intradiegetiska) dialogen mellan ingenjören och rentieren, å ena sidan, och å andra sidan (den extradiegetiska) berättarens tilltal till (den extradiegetiska) läsaren. Berättartilltalet är ironiskt-ambivalent, både vad gäller korset och profiten: responsen – anstöt eller gillande – avgörs av läsarens klassperspektiv. Ingenjörrens (intradiegetiska) framställning anpassas efter adressaten-rentierens inriktning, intressen och behov: å ena sidan hans fromma persona, å den andra hans girighet och penningbegär. Genom att framhålla kristendomens gemenskaps- och jämlikhetsideal som oförenliga med affärsliv och profitmaximering, så gör han rentieren osäker. Han beskriver dels en evangelisk kristendom som ter sig främmande för rentierens lagkristendom; dels en vinstdrivande affärsmoral som ter sig lockande, men först verkar oförenlig med rentierens fromma persona. På så vis hamnar denne i en omöjlig valsituation, som hotar hans självbild från flera håll. Från textens, berättarens och läsarens synpunkt är tilltalsfunktionen däremot omvänd: just det som *lockar*

---

⁹⁸ I samtiden markerades den evangeliska kristendomens affärsmässiga oduglighet av att just sådana värden anammades inom den tidiga kommunismen. Exempelvis Per Götrek, som översatte *Kommunistiska manifestet* till svenska redan 1848, hävdade att ”kommunismen är ett nytt namn på en gammal sak: kristendomen” (Rosenberg 1948: 14; äv. Jansson 2014). Götreks och annan socialistisk religionskritik riktades inte mot kristendomen som sådan, utan mot statskyrkan och prästerskapet som del av överheten (Rosenberg 1948: 37 f. Hilborn 2014: 63 f.). I sekelskiftets fromma berättelser kan, som nämnts, arbetare ofta rentav vända bibelord mot hycklande präster och en förtryckande kyrka, som inte lever som den lär. Inte minst Danielsson själv angrep kyrkan och prästerskapet som klassförtryckets handgångne (Rosenberg 1948: 48 f.), väl medveten om de förvanskningar som makthavarna utsatte de kristna texterna för.

rentieren är ägnat att tvärtom *stöta bort* en proletär läsare. Textens klassmässiga appellstruktur är alltså flerbottnad och beroende av läsarten.

På liknande sätt med spänningen hos Fredrik Persson mellan materialism och idealism, realitet och utopi, klass och individ: hans plågade jagberättare glider mellan perspektiven. Richard Steffens läsning av proletärförfattarna tar fasta på de senare alternativen, men textens dubbla appellstruktur blottlägger själva konflikten. Just denna sorts tankeväckande komplexitet finner jag både uppbygglig och arbetarlitterär – och den gömmer sig inte sällan i texter bortom arbetarlitteraturens kanon.

Källor

- Agrell, Beata 2009. "Mellan raderna? Till frågan om textens appellstruktur". I Staffan Thorson & Christer Ekholm (red.), *Främlingskap och främmandegöring: förhållningssätt till skönlitteratur i universitetsundervisningen*. Göteborg: Daidalos: 19–148.
- Agrell, Beata 2015. "Genre and Working Class Fiction". I Sune Auken, Palle Schantz Lauridsen, & Anders Juhl Rasmussen (red.), *Genre and...* Copenhagen Studies in Genre 2. Valby: Ekbátana: 286–327.
- Agrell, Beata 2017. "Arbetarlitteratur och arbetarlitterarit. Metoddiskussion med tillämpningar. I Christine Hamm, Ingrid Nestås Mathiesen & Anemari Neple (red.): *Hva er arbeiderlitteratur? Begrepsbruk, kartlegging og forskningstradisjon*. Bergen: Alvheim & Eide Akademisk Forlag: 33–52.
- Agrell, Beata 2018. "Christian philanthropy, or political class struggle? Imaginations of Socialism and Christianity in Swedish prose fiction of the early 1900s". I Stefan Arvidsson, Jakub Benes & Anja Kirsch (red.), *Socialist Imaginations. Utopias, Myths, and the Masses*. Abingdon, Oxon & New York: Routledge: 116–166.
- Agrell, Beata 2019. *Maria Sandel och folkbildningen. Inte bara vett och vetande – bildningens betydelse i Maria Sandels författarskap*. Stockholm: Maria Sandelsällskapet, 2019. https://mariasandel.files.wordpress.com/2019/12/agrell-b-2019_maria-sandel-folkbildningen-krympt-1.pdf (hämtad 03.02.2024).
- Agrell, Beata 2020. "Att konstruera en arbetarförfattare. Maria Sandel i litteraturkritiken". I Margaretha Fahlgren, Per Olof Mattsson & Anna Williams (red.), *Arbetarförfattaren. Litteratur och liv*. Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, nr 79. Möklinta: Gidlunds: 27–41.

- Allelin & Davidsson 2018. "Om klassolidaritet och gränsdragningar". I *Fronesis* 2018 (58–59): 195–209. <https://fronesis.nu/wp-content/uploads/2021/03/FR05812.pdf> (hämtad 02.10.2023).
- Andersson, Kenth-Åke 1970. "Socialistisk litteratursyn: Axel Danielsson". I *BLM* 1970 (10): 667–674.
- [Bibeln] *Nya testamentet enligt normalupplagan af den af Kongl. Maj:t godkända nya öfversättningen jemte Psaltaren enligt Kongl. Bibelkommissionens öfversättning år 1878.* (1885). Stockholm: Evang. fosterlandsstiftelsen.
- Boëthius Ulf 1989. *När Nick Carter drevs på flykten. Kampen mot "smutslitteraturen" i Sverige 1908–1909.* Stockholm: Gidlunds.
- Bachtin, Michail M. 1997 (ry orig. 1952–53; tr. 1979). "Frågan om talgenrer". Övers. Helena Bodin. I Eva Hættner Aurelius & Thomas Götselius (red.), *Genre teori*. Lund: Studentlitteratur: 203–239.
- Danielsson, Axel 1899. "Kors och profit". I *Genom gallret. Skizzer på vers och prosa.* Stockholm: G. Walfrid Wilhelmsson: 45–66.
<https://litteraturbanken.se/författare/DanielssonAx/titlar/GenomGallret/sida/3/faksimil?om-boken> (hämtad 15.02.2024).
- Fröding, Gustaf 1894. "Den gamla goda tiden". I förf:s *Nya dikter*. Stockholm: Bonniers: 57.
- Furuland, Lars 1996. "Fejden 1921 om proletärdiktning. Ett kapitel ur arbetarlitteraturens historia." I Dag Hedman & Johan Svedjedal (red.), *Fiktions förvandlingar. En vänbok till Bo Bennich-Björkman*. Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, nr 33: 108–121.
- Furuland, Lars & Johan Svedjedal 2006. *Svensk arbetarlitteratur. Årsbok för arbetarnas kulturhistoriska sällskap 2006/* Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, nr 49. Stockholm: Atlas.
- Gabrielsson, K. J. 1897. *Mera ljus: några ord till arbetareklassen omsjälkundervisning* / af K.J. Gabrielsson. Stockholm: Folkupplysningsföretaget.
- Gelfgren, Stefan 2003. *Ett utvalt släkte. Väckelse och sekularisering – Evangeliska Fosterlandsstiftelsen 1856–1910.* Diss. Skellefteå: Norma.
- Godin, Stig-Lennart 1994. *Klassmedvetandet i tidig svensk arbetarlitteratur.* Litteratur Teater film, Nya serien 11. Diss. Lund. Lund: Lund University Press, 1994.

- Hansson, Stina 1991. *Ett språk för själen. Litterära former i den svenska andaktslitteraturen 1650–1720*. Skrifter utgivna vid Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet 20. Göteborg.
<https://litteraturbanken.se/författare/HanssonS/titlar/EttSpråkFörSjälen/sida/1/faksimil> (hämtad 13.09.2023).
- Hansson, Stina 2000. *Från Hercules till Swea. Den litterära textens förändringar*, Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga Institutionen vid Göteborgs universitet, 39, Göteborg.
<https://litteraturbanken.se/författare/HanssonS/titlar/FrånHerculesTillSwea/sida/1/faksimil?om-boken> (hämtad 13.09.2023).
- Hilborn, Emma 2014. *Världar i Brand. Fiktion, politik och romantik i det tidiga 1900-talets socialistiska press*. Diss. Höör: Agerings bokförlag.
<https://lup.lub.lu.se/search/files/5594192/4353362.pdf> (hämtad 02.03.2024).
- Iser, Wolfgang 1975. "Die Appellstruktur der Texte. Unbestimmtheit als Wirkungsbedingung literarischer Prosa". 1974 (1970). I Rainer Warning (red.), *Rezeptionsästhetik. Theorie und Praxis*. München: Wilhelm Fink Verlag: 228–252.
- Iser, Wolfgang. 1978 (ty. orig. 1976). *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*. Baltimore & London: The Johns Hopkins. U.P.
- Jansson, Anton 2013. "Religion as ideology and critique: Per Göttrik's Christian communism". I *LIRjournal*, 2013 (3): 91–104.
- Kussak, Åke 1982. *Författaren som predikant. Ett frikyrkosamfundets litterära verksamhet 1910-1939*. Skrifter utgivna av Avdelningen för Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 16. Diss. Uppsala. Stockholm: Gumnessons.
<https://hdl.handle.net/2077/49726> (hämtad 08.03.2024).
- Liedman, Sven-Eric 2012 (1999). *Att se sig själv i andra. Om solidaritet*. Bonniers.
- Lidforss, Bengt 1908. "Axel Danielsson. En levnadsteckning och karakteristik". I Bengt Lidforss (red), *Urval av Axel Danielssons skrifter med levnadsteckning och karakteristik*. Stockholm: Fram: VII–LXXXIV.
<https://litteraturbanken.se/författare/DanielssonAx/titlar/UrvalAvSkrifter/sida/1/faksimil> (hämtad 15.11.2023).
- Marx, Karl 1943 (1859). "Förord". I förf:s *Till kritiken av den politiska ekonomin*. Övers. Bertil Wagner. Stockholm: Arbetarkultur.
https://marxistarkiv.se/klassiker/marx/till_kritiken_av_den_politiska_ekonomin.pdf (hämtad 26.03.2024).

- Marx, Karl & Friedrich Engels 1903. *Det kommunistiska manifestet*. Översatt 1886 av Axel Danielsson. Översättningen reviderad och fullständigad av Kata Dalström 1903. Tillökad med författarnes förord samt en efterskrift av Hjalmar Branting. Hälsingborg: Socialdemokratiska arbetarepartiets förlag.
<https://litteraturbanken.se/författare/MarxK/titlar/KommunistiskaManifestet/sida/III/faksimil> (hämtad 20.03.2024).
- Mattsson, Per Olof 2016. "Konstruktionen av en svensk arbetarlitterär tradition". I Beata Agrell, Åsa Arping, Magnus Gustafson & Christer Ekholm (red.), "...*inte kan jag väl berätta allas historia?*" *Föreställningar om nordisk arbetarlitteratur*. Lir.Skrifter.5. Göteborg: 19–34.
- Mattsson, Per-Olof 2019. *Martin Andersen Nexø: den nordiska arbetarlitteraturens pionjär*. Lund: Ellerströms.
- Menander, Henrik 1908. *Salmer vid socialdemokraternas julotta: juldags morgon*. Malmö: Tryckeri-A.-B. Framtiden.
- Mral, Brigitte. 1989. "Vi ha ej plats för stämningvers": *arbetarkultur och arbetardikt före sekelskiftet*. Stockholm: Arbetarkultur.
- Nilsson, Magnus 2015. "Från klass i sig till klass för sig". I *Clarté* 2015, 85, (1): 30–36.
<http://clarte.se/clarte-pa-naetet/hela-tidskriftsarkivet/92-1-15-klasserna-i-sverige/9205-Fran-klass-i-sig-till-klass-for-sig-92> (hämtad 23.01.2024).
- Nilsson, Magnus 2022. "Arbetarrörelselitteraturhistoria. Mot ett litteraturbegrepp som inkluderar det litterära livet i arbetarrörelsen." I Joakim Glaser m.fl. (red.), *Cross-Sections: Historical Perspectives from Malmö University*. Skrifter med historiska perspektiv, nr 28. Malmö: Malmö universitet: 251–269. <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1638840/FULLTEXT01.pdf> (hämtad 03.03.2024).
- Nordmark, Dag & Helene Blomqvist (red.) 2020. *Värmlands museum: en värmländsk litteraturhistoria*, del 1. Värmland förr och nu, 119. Karlstad: Värmlands museum.
- Palm, August 1885. "Magfrågan" [osign.], *Social-Demokraten* 5/11 1885.
- Palm, Irving 1982. *Frikyrkorna, arbetarfrågan och klasskampen. Frikyrkorörelsens hållning till arbetarnas fackliga och politiska kamp åren sekelskiftet*. Diss. Sociologiska institutionen. Uppsala universitet.
- Pottier, Eugène, 1905. *Internationalen*. Öfvers. Henrik Menander. Norrköping: Tryckerifören.
- Rosenberg, Sven-Åke 1948. *Kyrkan och arbetarrörelsen*. Diss. Lund: Gleerups.
- Rydberg, Viktor 1882. "Kantat vid jubelfestpromotionen i Upsala den 6 september 1877". I *Dikter. Första samlingen*. Stockholm: Albert Bonniers förlag: 5–13.
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lb-lb501443-faksimil> (hämtad 0602.2024).

- Rydberg, Viktor 1891. "Den nya grottesången." I *Dikter. Andra samlingen*. Stockholm: Albert Bonniers förlag: 51–85. <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lb-lb501444-faksimil> (hämtad 06.02.2024).
- SAOB/ *Svenska Akademiens Ordbok* 2011. Band. 36. *Uppbygga; Uppbygglig*. Spalt U 404. https://www.saob.se/artikel/?seek=uppbygglig&pz=2#U_U275_160471 (hämtad 20.1.2024).
- Sandel, Maria 1909. *Familjen Vinge och deras grannar. En bok om verkstadsgossar och fabriksflickor*. Social-Demokratens original-följetong. Stockholm, 1909. <https://litteraturbanken.se/författare/SandelM/titlar/FamiljenVinge1909/sida/1/etext> (hämtad 09.02.2024).
- Sandel, Maria. 1924. *Droppar i folkhavet*. Stockholm: Tidens förlag. <https://litteraturbanken.se/författare/SandelM/titlar/DropparIFolkhavet/sida/3/etext> (hämtad 09.02.2024).
- Steffen, Richard (red.) 1921. *Översikt av svenska litteraturen D. 5 Tiden 1900–1920: med register över författarne*. Stockholm: P. A. Norstedt & söner.
- Sundgren, Per 2007 *Kulturen och arbetarrörelsen. Kulturpolitiska strävanden från August Palm till Tage Erlander*. Stockholm: Carlssons.
- Svedjedal, Johan 1993. *Bokens samhälle. Svenska Bokförläggareföreningen och svensk bokmarknad 1887–1943. Volym I*. Stockholm: Svenska Bokförläggareföreningen.
- Syversen, Eva-Marie 2014. *Skogen, hemmet og veien. Kulturelle erindringssteder i finnskoglitteraturen 1920–1940*. Diss. Universitetet i Agder: Fakultet for humaniora og pedagogikk.
- Uhlén, Axel 1978. *Arbetardiktningens pionjärperiod 1885–1909* (1964). Med efterord av Lars Furuland. Stockholm: Ordfront.
- Vulovic, Jimmy 2001. "Litteratur för integration av arbetarbarn. Idealism, individualism och nationalism i socialdemokratiska *Solstrålen* 1906–1909". I *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2011 (2): 29–40.